

OSMANLI HARBİYESİNDE SİYASİ MUHALEFET (II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ)

ABDULLAH SAYDAM*
Erciyes Üniversitesi

ÖZ

Sultan II. Abdülhamid yönetimine karşı baştan itibaren güçlü bir siyasî muhalefet mevcuttu. İlk zamanlar muhalefet hareketlerinde yer alanlar çoğunlukla sivil ve askerî bürokratlar idi. Muhalefetin hedefi padişahı tahttan indirmek ve parlamento seçimlerini yenilemek idi. Başlangıçta bürokratik bir darbe düşünülüyse de bu girişimler her defasında Sultan ve adamları tarafından etkisiz hale getirildi. İlerleyen zamanlarda siyasî muhalefet hareketlerinde öncülüğün askerî okul öğrencilerine geçtiği görülmektedir. 1890'lı yıllarda öğrenciler tarafından kurulan gizli örgütler, 1900'lü yıllarda geniş çaplı taraftar elde etmişti. Çalışmalar giderek daha fazla kamuoyuna mal olmaya başladı. Bu yıllarda Harbiye Mektebinde öğrenci olanlar, 1908'de ordu mensubu olarak isyan ettiler. Önce parlamento açıldı, sonra da Sultan Abdülhamid tahttan indirildi. Bu makalede süreçte en etkili rolü oynayan Harbiye Mektebi'ndeki siyasî muhalefet hareketleri incelenmektedir. Araştırmamız arşiv belgeleri ile birinci ve ikinci el kaynaklara dayanılarak hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Harbiye Mektebi, Genç Türkler, Siyasi Muhalefet, İttihat ve Terakki Cemiyeti

* Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü,
asaydam@erciyes.edu.tr, ORCID iD: 0000-0003-0882-5421

Atf/Cite:

Saydam, A. (2019). Osmanlı Harbiyesinde Siyasi Muhalefet (II. Abdülhamid Dönemi). *ADAM AKADEMİ Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(1), 1-35. DOI: 10.31679/adamakademi.543580.

POLITICAL OPPOSITION AT THE OTTOMAN MILITARY ACADEMY (PERIOD OF ABDULHAMID II)

ABSTRACT

There was a strong political opposition from the beginning against the rule of Sultan Abdulhamid II. In the early times, the people involved in the opposition movements were mostly civilian and military bureaucrats. The aim of the opposition was to remove the Sultan from the administration and renew the parliamentary elections. Previously, a bureaucratic coup was conceived, but these attempts were rendered ineffective by the Sultan and his men each time. In the following times, it is seen that the political opposition leadership passed to the military school students. The secret organizations established by the students in the 1890s had acquired large-scale fans in the 1900s. The activities began to cost more and more public opinion. The students studying in the military academy in these years rebelled as the army officers in 1908. The Assembly was opened firstly, then Sultan Abdulhamid was removed from the throne. In this article, the political opposition movements in the Ottoman Military Academy, which played the most effective role in the process, are examined. Our study was prepared based on primary and secondary sources with archive documents.

Keywords: Ottoman Military Academy, Young Turks, Political Opposition, Committee of Union and Progress

Giriş

Türkiye’de siyasî hayat ve siyaset kültürü üzerinde en fazla tesir sahibi olan kurumların başında ordu gelmektedir. Her ne kadar Yeniçeri Ocağı’nın lağvedilmesinden sonra yaklaşık yarım asırlık dönem boyunca ülkeyi sivil kadrolar yönetti ise de modernleştirilmiş ordu teşkilâtının ete kemiğe büründüğü 1870’li yıllarından itibaren asker nüfuzunun yeniden ön plana çıkmaya başladığını görmekteyiz. Sultan Abdülaziz (1861-1876)’in tahttan indirilip daha sonra da öldürülmesi sivil – asker işbirliği ile gerçekleştirilmişti (1876). Hükümet darbesini yapanlar ülkede değişimin gerekli olduğunu, bunun için anayasal bir düzene ihtiyaç olduğunu savunmaktaydılar. Darbeciler istedikleri gibi yönlendirebileceklerini düşündükleri V. Murad (1876-1876)’ı tahta geçirmekle ilk adımı atmışlardı, fakat çok geçmeden padişahın saklanamayacak derecede hasta olduğunun ortaya çıkması üzerine yerine Şehzâde Abdülhamid’i başa geçirdiler. Yeni sultan beklendiği üzere meşrutî rejimin temeli olan Kanun-i Esasî’yi ilan etti. Ancak çok geçmeden 1877-1878 Savaşı’nın o zamana kadar görülmemiş derecede ağır bir mağlubiyetle sonuçlanması üzerine, hukuken anayasa yürürlükte kalmaya devam etse de Meclis-i Mebusan tatil edilmiş, seçimler tekrarlanmamıştı.

Osmanlı Devleti’nin asırlık problemlerini çözeceği umulan meşrutî idarenin henüz esaslı biçimde varlık göstermeden uygulamadan kaldırılması, meşrutiyetçi – anayasal düzen yanlılarının yeniden mücadeleye başlamalarına sebebiyet verdi. Fikrî düzeyde başlayan mücadele ve mevcut yönetime yöneltilen tepkiler, bazı kesimler tarafından pasiflik – sonuçsuz kalamaya mahkûmiyet ile eleştirildi. Değişimin yeniden kuvvet yoluyla olması gerektiğini savunanların hatta bu yönde girişimde bulunanların varlığı bunu göstermektedir. V. Murad’ı tahta çıkarmayı amaçlayan Ali Suavi önderliğindeki Çırağan Baskını, Masonların kurduğu Klenti Skaliyeri – Aziz Bey komitesinin çalışmaları başarısız olsa da Sultan Abdülhamid’in saltanat yıllarının kolay geçmeyeceğini göstermekteydi.

Sultan Abdülhamid (1876-1909) ve adamları, Sultan Abdülaziz’e yönelik darbenin benzerini beklemekteydiler. Muhtemel darbenin İstanbul menşeli, sarayın yakın çevresinde konumlanan, üst düzey sivil bürokratlar, askerler, ulema ve kısmen halkın desteği ile yapılacağı varsayılmaktaydı. Gerçekten de Gazi Ahmed Muhtar Paşa’yı öne çıkaran böyle bir başarısız girişimde bulunulmuştu. Şüphesiz başarısızlığın en önemli sebebi yönetimin her şeyi önceden haber alabileceği bir yapıyı oluşturması ve zamanında gerekli müdahaleleri yapabilmeydi.

II. Abdülhamid'in önleyemediği gelişme ise; bir hükümet darbesini isteyenlerin oranının 1880'li yılların sonlarına doğru, 1876 yılıyla kıyaslanmayacak derecede artmış olmasıydı. Avrupa'da olduğu kadar Mısır'da, Rumeli'de siyasi muhaliflerin sayısı artmış, Türkçe çıkarılan gazeteler, dergiler, risaleler eskiye nazaran çok daha kolayca ülkeye girmeye başlamıştı. Gerçi bu sırada bile geniş toplum kesimleri meşrutiyet, anayasa, parlamento gibi tartışmalardan, darbe yoluyla hükümet değişimi talep veya gayretlerinden haberdar değildi. Nitekim yabancı bir gözlemci İstanbul dışındaki alelade Türklerin, muhalif gruplar konusunda hiçbir şey bilmediklerini, politik mücadelenin daha ziyade Saray çevresinde cereyan ettiğini belirtmekteydi (Hanioğlu, 1985, s.124). Aslında padişahı devirmek isteyen gruplar arasında düşünce, toplumsal kimlik, sosyal statü bakımından bir paralellik de bulunmamaktaydı.

Buna karşılık ülkenin dört bir yanından gelen veya mezun olduklarında en ücra yerlerde görev yapacak olan öğrencilerin okudukları yüksek eğitim kurumlarında, 1880'li yılların sonunda siyasi hareketlere katılım bir hayli yüksek düzeylere ulaşmıştı. Siyasi muhalefet hareketinin kendisine en güçlü biçimde yaşama alanı bulduğu kurumların başında özellikle Harbiye Mektebi ve Askerî Tıbbiye Mektebi gibi orduya eleman yetiştiren okullar gelmekteydi. Devletin ordu mensuplarını olabildiğince en iyi biçimde eğitmek istemesi sebebiyle dönemin hemen hemen en iyi eğitim veren millî kurumları arasında bu ikisi vardı. Üstelik Harbiye Mektebi'ne sadece Osmanlı Devleti'nin ihtiyaçlarından dolayı değil, diğer İslâm memleketlerinin de ihtiyaçları dikkate alınarak özel önem verilmekteydi. Nitekim bir resmî yazıda Endonezya'da Müslümanların istiladan kurtulmaları için, Harbiye Mektebi'ne talebeler getirtilip, mukavemet kuvvetleri teşkil ettirmek lüzumundan söz edilmesi bu amacı göstermektedir (Y.PRK.MYD, 10/60).

Harbiyelilerin bu niteliklerini en yakından bilen kişilerden bir Von der Goltz Paşa idi. O, Mahmud Şevket Paşa'nın askerinin siyaset ile ilgilenmesi için subaylara telkinde bulunmasını rica etmesi üzerine Neue Freie Press gazetesine yazdığı yazıda, kendisinden böyle bir talepte bulunulmasının sebebinin şu şekilde açıklamaktadır: "Çünkü zabitanın adeden Devleti Osmaniye dâhilinde yegâne bir efkâr-ı münevvere ashâbı tabakası teşkil ettiği ve memlekette bir hareket-i fikriye ve siyasiyenin ancak onlar tarafından zuhûra getirilebileceği mevzuubahis olmuştu." (Tahsin Paşa, 1931, s.263).

Yabancı dil öğretimi dolayısıyla Avrupa'daki gelişmeler ile Genç Osmanlılar'ın fikirleri bu okulların öğrencilerini derinden etkilemekteydi. Namık

Kemal, Ziya Paşa, Şinasi, Ahmet Rıza, Prens Sabahattin ve diğer siyasî muhaliflerin şiir ve yazıları gizliden gizliye, çoğu zaman elle çoğaltılan nüshalar halinde yatakhanelerde, derslik / laboratuvar köşelerinde, bahçede elden ele dolaşmaktaydı (Tansu, 2011, s.24). Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi sırasında bizzat Mekâtib-i Askeriye Nâzırı Süleyman Paşa tarafından sarayın abluka altına alınmasında kullanılarak siyasete alet edilen Harbiye Mektebi öğrencileri (Cevdet Paşa, 1986, s.154) bu sefer daha yaygın biçimde siyasî konularla haşır neşir olmaya başlamışlardı. Bu sırada idareyi tamamen kontrol altında tutan Yıldız Sarayı elbette bütün gelişmelerin farkındaydı. Ancak önceleri olaylar çok fazla ciddiye alınmadı. Yapılanlar gençlik heyecanı, düşüncesizlik, kendini ispat gayreti gibi görülerek sorumluları küçük cezalarla terbiye edilmek istendi. Hâlbuki okul sıralarında başlayan bu heyecan dalgası, öğrencilerin vazife başına geçip ülkenin dört bir yanına dağılımlarıyla kuvveden fiile geçecek ortamı bulmakta gecikmedi.

1.Harbiye öğrencilerinin sosyal statüleri: 1896 örneği

Sultan Abdülhamid yönetimine muhalefet edenlerin toplumsal kökenleri veya mensup oldukları sosyal sınıflar konusu araştırmacılar arasında ciddi görüş ayrılığına yol açmıştır. Askerî okul öğrencilerinin de dâhil olduğu siyasî muhalefet içinde yer almaları onların toplumsal kökenleri ile yakından ilgili idi. Mardin (2012); Genç Türk önderlerinin taşralı ya da aşağı sınıf menseli olduklarını belirtmektedir. Kansu (2017), 1908 devriminin “modernleşmenin kaçınılmazlığının farkında olan bir sivil ve askerî bürokrasi tarafından bilinçli olarak yürütülmüş bir planın sonucu olduğu” yolundaki izahları eleştirmekte ve çeşitli vilayetlerde halk tarafından idareye yönelik gösteri ve tepkileri dikkate alarak halkın etkisinin ön planda olduğunu dile getirmektedir (s.35-37). Bunlara karşılık Akşin (1987) görüşlerini şu şekilde ifade etmektedir: “Özgürlükçü akımla halk katlarının yani esnaf, işçi ve köylülerin fazla bir ilgisi olmamıştır. Aynı şekilde Hürriyetin ilanına değin sermaye sahiplerine ya da taşra eşrafına da (toprak ağalarına) pek rastlamamaktayız... İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hâkim unsuru sivil ve asker bürokrasidir.” (s.79).

1908 İhtilâlini fiilen başaran askerlerin mensup oldukları Harbiye Mektebi öğrencilerinin toplumsal kökenlerinin ve sosyal konumlarının belirlenmesinin, bu önemli tartışma konusuna daha sağlıklı cevaplar bulunmasına yardımcı olacağını düşünmekteyiz. Bu amaçla 1309 (1893-1894) senesinde Askerî Lise'ye (Mekteb-i İdâdi-i Harbi-i Şâhâne) başlayan ve burada üç yıl eğitim gördükten sonra mezun olarak 9 Mart 1312 (21 Mart 1896) tarihinde Harbiye

Mektebi'ne (Mekteb-i Fünun-u Harbiye-yi Şahane) nakledilen öğrencilerin künye defteri üzerinde bir araştırma yaptık. İncelenen künye defterinin diğer yıllar için de istatistiksel bakımdan iyi bir örneklem teşkil edeceği söylenebilir.

Künye Defteri, Mekteb-i İdâdi-i Harbî-i Şâhâne Serkâtibi Ahmed Recai tarafından hazırlanmıştır. Defterin başlığındaki bilgiler aynen şöyledir: “Üç yüz dokuz sene-i tedrisiyesi ibtidâsında Mekteb-i İdâdi-i Harbî-i Şâhâne birinci senesini teşkil idüb üç yüz on iki senesi Martının dokuzuncu günü Mekteb-i Fünun-u Harbiye-yi Şâhâne'ye nakl iden iki yüz doksan beş nefer şâkirdânın muvazzah künyelerini mübeyyin defterdir.”(06 Mil Yz C 7)

Defterde her bir öğrencinin adı, yaşı, fizikî tasviri, asıl memleketi, baba adı, babasının işi, askerî liseye kaydolduğu tarih, oturduğu yer, hangi tarihten itibaren maaş ve kaputa hak kazandığı gibi bilgiler kırmızı yazıyla yazılmıştır. Süvari ve topçu sınıfına ayrılanların kimliklerinin üstüne veya altına ayrıca not düşülmüştür. Özellikle San'a ve Trablus şehirlerinden olan subay adaylarının kimliklerinin üst tarafına “San'alı olduğu”, “Trabluslu olduğu” şeklinde ilave not bulunmaktadır.

Genellikle künye bilgileri ile açıklayıcı notlar şu formatta kaydedilmiştir: “An-asıl Kayseriyeli olub el-yevm Üsküdar'da Yeni Cami-i Şerif mahallesinde Uncular sokağında yirmi numrulu hanede sâkin kavâf esnafından Musa Ağa'nın mahdûmu, beyaz benizli orta boylu, sarı elâ gözlü Mustafa Efendi. Sinn-18, Yeni Cami, Duhulu: 23 Nisan 309 (5 Mayıs 1893). 313 senesi Rûz-ı Kasımına (Kasım 1897) mahsûben kaput ahzına müstahaktır. Üç yüz on iki senesi Martı ibtidâsından itibaren maaş ahzına müstahaktır.”

Defterde toplam 295 öğrencinin künye bilgileri yer almakta olup defterin son sayfasındaki 10 kişinin künyeleri sadece “Aziz Efendi bin Hüseyin, Diyarbekir, Süvari” şeklinde yazılmıştır. Bunların da kaput ve maaş almaya hak kazandıkları tarihler yazılmıştır. Son öğrencinin ise yaş, maaş ve kaput almaya ne zaman hak kazandığına dair herhangi bir not yer almamaktadır. Bu arada beş öğrencinin isimleri çapraz biçimde kırmızı yazıyla “sehven” ifadesiyle çizilmiştir.

On yedi yaprakтан oluşan defterin son sayfasında defterin hazırlanış sebebi şu şekilde yazılmıştır: “Mekteb-i İdâdi-i Harbî-i Şâhâne üçüncü senesi şâkirdânından iken bu sene-i mübarekede imtihânları bi'l-icrâ Mekteb-i Fünun-u Harbiye-yi Şâhâne birinci senesine nakilleri icrâ olunan işbu defterde künyeleri muharrer olan iki yüz doksan beş nefer şâkirdânın hangi sene

ve mâhdan itibaren maaş ve kaput ahzına müstahak oldukları künyeleri bâlâ-sına yegân yegân işaret edilmiş ve umûmunun bin üç yüz on iki senesi rûz-u hızırına mahsûben elbise ve çâmeşûy ve potin ahzına kesb-i istihkâk edecekleri tabî bulunmuş olmağla işbu bir kıt'a ilmuhaber kılıklı defter bi't-tanzîm takdîm kılındı. Ol-bâbda emr u fermân hazret-i men lehü'l-emrindir. İmza: Serkâtip-Ahmed Recai, Mühür: Mekteb-i İdâdi-i Harbî-i Şâhâne.”

Künyedeki bilgilerden hareketle Harbiye öğrencilerinin memleketlerini gösteren Tablo-1 hazırlandı. Tablo-1'den de anlaşılacağı üzere Harbiye Mektebi'nin birinci sınıfına 1896 yılında başlayan 295 öğrenciden 178'i, bir başka deyişle % 60.3'ü İstanbul'dur. İstanbul'dan sonra en fazla öğrencinin bulunduğu şehirler Trabzon (13), Ankara (10), San'a (10), Kastamonu (5), Girit (5), Amasya (4) ve Trablus (4)'tur. Diğer şehir ve vilayetlerden 1-3 arasında öğrencinin önce Askerî İdadi'de okudukları, daha sonra Harbiye Mektebi'ne devam etmeye hak kazandıkları anlaşılmaktadır. Kayıtlara göre İstanbul dışından olan öğrencilerin önemli kısmının da İstanbul'da bulunan büyük kardeş, amca, dayı gibi bir yakınının yanında ikamet ettiği veya en azından kayıtlarda öyle görüldüğü anlaşılmaktadır. Kayıtlı 295 öğrenciden 26'sı süvari, 4'ü ise topçu sınıfına ayrılmıştır.

Tablo 1: Harbiye Öğrencilerinin Şehirlere/Vilayetler Göre Dağılımı (1896)

Şehrin / vilayetin adı	Öğrenci sayısı	Şehrin / vilayetin adı	Öğrenci sayısı	Şehrin / vilayetin adı	Öğrenci sayısı
İstanbul	177	Tırhala-Yenişehir	1	Devrek-Zonguldak	1
Eskişehir	1	Halep	1	Erzincan	3
Balçık	1	Çankırı (Kangırı)	1	Trabzon	13
Mekke	1	Niğde	1	Gümüşhane	1
Yanya	3	Prizren	1	Girit	5
Beyrut	1	Sivas	1	Plevne	1
Sofya	2	Rize	1	Trablus	4
Söğüt-Bilecik	1	İzmit	1	Varna	2
Manastır	2	Batum	1	Drama	1

Bolu	2	Şumnu	3	Çanakkale	3
Harput	1	Pazarcık	1	Selanik	1
Yemen	1	San'a	10	Bağdat	2
Ankara	10	Adapazarı	2	İzmir	1
Amasya	4	Nevşehir	2	Burdur	1
Midilli	1	Kastamonu	5	Erzurum	1
Malatya	2	İskilip-Çorum	1	Diyarbakir	1
Ünye-Ordu	1	Taşköprü- Kastamonu	1	Kıbrıs	1
Eski Zağra	2	Tokat	1	Siroz	1
Şam	3	Kayseri	1		

Harbiye birinci sınıfına intikal ettirilen öğrencilerin yaşlarıyla ilgili olarak künye defterlerinde yer alan bilgiler dikkat çekmektedir. Öğrencilerden 11 tanesinin yaşlarıyla ilgili herhangi bir açıklama yer almamaktadır. Yaşları belirtilen 284 öğrenciye ait verilerin yer aldığı Tablo-2 incelendiğinde iza-ha muhtaç bazı bilgiler ortaya çıkmaktadır. En fazla öğrenciyi % 23.7 ile 16 yaş grubu oluşturmaktadır. Bunu % 15.7 ile 15 yaş grubu, % 14.9 ile 17 yaş grubu, 13.8 ile 14 yaş grubu, % 10.9 ile de 18 yaş grubu ve % 9.2 ile 19 yaş grubu takip etmektedir. Verilere göre bu okuldan mezun olan ve Harbiye Mektebi'ne öğrenci kabul edilmenin normal yaş düzeyi 14-18 yaş aralığı (% 79) olduğu anlaşılmaktadır. Normal şartlarda Künye Defteri'nin ait olduğu sırada askeri idadide görülen 3 yıllık eğitim süresini müteakip Harbiye Mektebi'ne kaydolacak öğrencilerin yaşlarının 17-19 arası olması gerektiği söylenebilir (BOA, MF.MKT., 49/151).

Ancak bu dönemde Osmanlı eğitim sisteminde müteselsil bir mektep zincirlemesi olmadığı gibi nüfus kayıtlarının da yeterince istikrarlı olduğu söylenemez. Nitekim Askeri İdâdi'ye başlamak için ilk zamanlarda mutlaka Askeri Rüştüye mezunu olma mecburiyeti çoğu zaman ihmal edilmekteydi. Özellikle bazı ailelerin çocuklarına, özel muallimler tutarak eğitim aldıkları dikkate alındığında öğrencilerin aynı eğitim süreçlerinden geçmiş olması pek de zaruri değildi (Y.A.HUS., 281/107; Y.MTV.,130/88, 46/16, 137/68). Diğer taraftan aynı sınıfa başlayacak olan öğrencilerin yaşları arasındaki farkın da, aslında çok büyük olmayabileceği, normalde büyük yaştaki çocukların yaşlarının kayıtlara daha küçük olarak geçirilmiş olması pek muhtemel-

dir. Zira mantiken 10 veya 12 yaşındaki bir çocuğun 18-19 yaşlarındakilerin gördüğü düzeyde, hele de askerlik gibi zor bir eğitim sürecinde yer alması tutarlı gözükmemektedir (Özcan, 2011, s.117; Kurtcephe ve Balcıoğlu, 1991; Güler ve Akgül, 1999). Dolayısıyla yaşları 10 olarak yazılan gençlerin de aslında 17-18 yaşlarında birer delikanlı oldukları düşünülebilir.

Tablo 2: Harbiye Öğrencilerinin Yaşları

Yaş	Sayı	Oran
10	2	0.8
11	-	-
12	2	0.8
13	23	8.2
14	39	13.8
15	47	15.7
16	67	23.7
17	42	14.9
18	31	10.9
19	26	9.2
20	3	1.2
21	2	0.8
TOPLAM	284	100

Künye defterindeki bilgilerden hareketle Harbiyelilerin toplumun hangi sosyal kesimine mensup olduklarına dair verilere ulaşmak için Tablo-3 oluşturuldu. Tablo-3'teki veriler dikkate alındığında babasının mesleği belirlenemeyen 32 öğrenci bulunmaktadır. Bunu dışarıda tuttuğumuzda toplam 263 Harbiye öğrencisinin hangi toplumsal kesimden geldiğini tespit edebilmekteyiz. Buna göre 263 öğrenciden 129'unun babası muhtelif devlet dairelerinde değişik kademelerde görev yaparken, 54 öğrencinin babası ordu mensubu idi. 80 öğrencinin babası ise esnaf / tüccar / muhtelif iş kollarında çalışan sivillerden oluşmaktaydı. Bir başka deyişle Harbiye öğrencilerinin % 69.6'sı yani üçte ikilik bir kısmı devlet kurumlarında çalışan ailelere mensup idi.

Esasında esnaf çocuklarının da önemli bir kısmının İstanbul'da bulunan bir paşanın, bir devlet görevlisinin veya askeri bir görevde bulunan ağabey,

amca, dayı gibi akrabalarının yanında kaldıklarına dair kayıtların olduğu düşünülürken, ailesi devlet görevliliğiyle bağlantılı olan öğrenci sayısının çok daha yüksek düzeye çıkacağı anlaşılmaktadır. Buna dair bir örnek vermekle yetinelim: “An-asıl Yanyalı olup el-yevm Molla Hüsrev mahallesinde bilâ-numrulu hânede sâkin âyandan İbrahim Efendi'nin mahdûmu olup Topçu dairesi ketebesinden eniştesi nezdinde bulunan uzun boylu, beyaz çehreli, sarı elâ gözlü, ter bıyıklı Akif Efendi.”

Tablo 3: Harbiye Öğrencilerinin Babalarının Mensup Olduğu Sosyal Gruplar

Devlet görevlisi memur / işçi		Asker		Esnaf / çiftçi v.s.	
Unvanı	Sayı	Rütbe	Sayı	İş kolu	Sayı
Vali, müsteşar muavini, sefir muavini, nezaret meclisi azası	5	Mirliva	5	Esnaf / zanaatkâr	62
Hâkim / mahkeme reisi	6	Miralay	7	Tüccar	10
Mülkiye kaymakamı, mutasarrıf muavini	6	Askeri kaymakam	4	Çiftçi/rençper	5
Müfettiş	2	Binbaşı	11	Reji kolcusu	3
Baş komiser, komiser	4	Kolağası	8		
Müdür, müdür muavini	10	Yüzbaşı	13		
Mühendis, eczacı	2	Mülâzım	4		
Başkâtip, kâtip	38	Çavuş	2		
Memur / işçi	32				
Maliyeci	8				
İlmiye mensubu, muallim	16				
TOPLAM	129		54		80

Öğrenci isimleri üzerinde yaptığımız incelemede Türk toplumunda yaygın olarak kullanılan isimlerin tercih edildiği görülmektedir. Öğrencilerin üçte bire yakın (92) kısmı çift isim taşımaktadır. En fazla tercih edilen sekiz isim şöyledir: Mehmet (30), Ahmet (19), Ali (19), Mustafa (14), İsmail (12), İbrahim (9), Hasan (8), Hüseyin (8). Pek fazla yaygınlığı olmayan Agâh, Va-

cid, Kerameddin, Asaf, Nidai, Keşfi, Ruhi, İmadeddin gibi isimlere de rastlandığını belirtelim.

Gerek isimler üzerinde yaptığımız çalışma gerekse Tablo-3'teki veriler bu künye defterinde yer alan öğrencilerin genel olarak orta – üst düzeyde memur, esnaf, asker kesiminin çocukları olduğunu göstermektedir. Elde edilen bilgiler, Harbiye Mektebi öğrencilerinin ezici çoğunluğunun taşralı değil İstanbullu, aşağı sınıf değil en azından orta – üst sınıftan ailelere mensup bireyler olduklarını ortaya koymaktadır. Bu özellikleri sebebiyle ülkenin, devletin gidişatı hakkında aile ortamında az-çok bilgiye sahip oldukları, toplumsal problemlere yabancı olmadıkları, devletin karşılaştığı iç ve dış sorunlara duyarlılık gösterdikleri söylenebilir. İncelediğimiz öğrencilerin Harbiye'ye başladıkları yıllarda siyasî muhalefet hareketleri yüksek dereceli askerî okullarda artık gizlenemeyecek boyutlara ulaşmıştı. On yıl sonra askerî yöntemlerle Meşrutiyet'in ilan edilmesinde etkili olanlar 1890'lı yıllarda Harbiye öğrencisi idiler. Soba başlarında, odun yığınları arkasında yaptıkları gizli toplantılarla oluşturdukları siyasî fikirlerle on yıl sonra askerî darbeyi gerçekleştirdiler.

2. Öğrencilerin siyasî muhalefete yönelmelerinin sebepleri

Osmanlı Devleti'nde iktidara ve devlet düzenine yönelik en ciddî muhalefet hareketinin Harbiye Mektebi yatakhanelerinde, koridorlarında, sıralarında veya bahçesinde oluşması tesadüf değildi. Bir taraftan ülkenin içinde bulunduğu iç ve dış sorunlar, diğer taraftan kendilerine atfettikleri kurtarıcılık rolü onları genç yaşlarında bir şeyler yapmak gerektiği yolunda arayışa yöneltti. Bizzat yaşadıkları veya koğu arkadaşlarının anlattıkları ile sürekli beslenen bu rolün oluşmasında pek çok sebep bulunmaktaydı. Bu sebepleri ana hatlarıyla şöyle sıralamak mümkündür.

Devletin kötü yönetildiği düşüncesi

XIX. yüzyılın hemen tamamında Osmanlı Devleti iç ve dış saldırılara karşı varlığını korumakta çok başarılı olamadı. Devlet adeta yabancı devletlerin kendi aralarındaki mücadelelerin kaderine bağlı biçimde bir denge siyasetine mahkûm durumdaydı. II. Mahmud ile başlayan Tanzimat ile devam ettirilen, kesintisiz olmasına çaba gösterilen yenilikler bir takım olumlu sonuçlar doğursa da, herkesi mutlu edecek bir başarı ufukta gözükmemekteydi. Siyasî, ekonomik, askerî ve kültürel gidişattan kimse memnun

değildi. Özellikle 1877-1878 Türk-Rus Savaşında yaşanan ağır mağlubiyet, eğitimleri gereğince Harbiyelilerin yakın ilgi gösterdikleri konuların başında gelmekteydi.

Bu konuda Halil Paşa'nın (Enver Paşa'nın amcası, Kûtü'l-Amâre'de kumandan) anlattıkları muhtemelen her Harbiyelinin duygularını yansıtmaktadır. Halil Paşa bir arkadaşıdan aldığı ve Keçecizade İzzet Paşa'nın yazdığı Fransızca "Les Occasions Perdues" (Kaybolmuş Fırsatlar) adındaki eseri gizlice okur. İzzet Paşa, 1877-78 seferinde Rumeli cephesinde görevli Abdülkerim Paşa'nın yaverliğini yapmıştır. Kitapta okuduğu bilgilere göre; Türk Ordusu sayı, silah ve kıymet bakımından Rus ordularından çok daha kuvvetliydi. Tuna'yı geçmiş olan Rus orduları bu üstün kuvvetle nehre dökülebilir ve tarihin seyri değişebilir. Ancak ordudaki stratejik hata durumu önlemiştir. Türk ordusu Varna, Rusçuk, Silistre, Plevne'de üslenmiş dört ordu olduğu halde tek bir başkumandanlığa bağlanmış, başkumandanlık sıfatına layık olan Süleyman Paşa'ya güvenilmediğinden her ordu doğrudan Yıldız Sarayı'nda bulunan Hassa Erkân-ı Harbiyesi'nden emir almaya mecbur tutulmuştu. İzzet Paşa'ya göre Said Paşa'nın tesiri altında bulunan bu birim yüzünden ordular hiçbir zaman müştereken hareket edememişler ve Yıldız'dan gelmesi gereken emirler de zamanında gelmediğinden mağlubiyete mahkûm olmuşlardır (Halil Paşa, 1997, s.9-10). Savaşın içyüzünün, perde arkasının, mağlubiyetin nedenlerinin okul sıralarında derslere girenler tarafından anlatılmaması yüzünden öğrenciler konuya dair sağlıklı bilgi edinmemekte, her duyduklarına inanır hale gelmekteydiler. Sadece bu savaş değil, Harbiye müfredatında yakın dönemin olayları, Sultan II. Mahmud devrinden sonraki gelişmeler yer almazdı (Temo, 1987, s.32).

Bazı Harbiyelilerin öğrencilik sıralarında meydana gelen 1897 Türk - Yunan Savaşı da büyük ilgi çektiyse de, onlar konuya ilişkin hemen hemen hiç bilgi alamamaktan şikâyetçi idiler. Cepheye neler oluyordu? Bütün ülkenin merak ettiği bu soru hakkında öğrenciler, sıradan insanların ulaşamayacakları bilgileri elde etmeyi ummaktaydılar. Hâlbuki hocalar bu hususta hiç bir şey anlatmıyorlardı. Bunun Harbiye öğrencileri arasında ne derecede tepkiyle, umutsuzlukla, kızgınlıkla karşılandığını tahmin etmek zor değildir. İsmet İnönü, mektepte Kırım, 1877-78 Türk-Rus, 1897 Yunan savaşlarının meydana gelişi ve olumlu-olumsuz yönlerinin anlatılmadığını, sorumluluğun hocalar da değil de siyasi iradede olduğunu belirterek "Bunları bize mektepte niçin göstermediklerini bugüne kadar anlayabilmiş değilim" demektedir (Selek, 1997, s.23).

1897 Harbinin kazanılmasına rağmen “Yıldız Sarayı ile hükümet erkânının kabahatleri yüzünden bütün Hıristiyanların İslâmlar aleyhine cephe aldıkları” yolundaki inanç öğrenciler arasında genel kabul görmekteydi (Kuran, 2009, s.24). Aynı şekilde Avrupa’daki politik gelişmeler ile mücadelelerden, 1905 Rus - Japon Savaşı’nın ayrıntılarından, muhtemelen aşırı derecede politik bulunarak, okul sıralarında söz konusu edilmemesi gençler tarafından anlaşılabilir bir tavır olarak nitelendirilmekteydi.

Harbiyelilerin rahatsız oldukları konular elbette sadece savaş siyaseti ile ilgili değildi. XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde gerek kapitülasyonların etkisi, dış borçlar, devlet içerisinde devlet konumuna gelen Düyun-ı Umumiye İdaresi’nin faaliyetleri, sürekli zenginleşen, güçlenen ecnebi ve yabancı sermaye ile işbirliği yapan azınlık gruplarının içinde buldukları gelişmişlik ve zenginlik rahatsız edici noktalara varmaktaydı. Bu durum Müslüman nüfusta tepki, kızgınlık, hatta nefret duygularının pekişmesine yol açmaktaydı. Harbiye öğrencileri ailelerinde bu kızgınlığın yansımalarını görmekte, izin zamanlarında İstanbul’da gezip tozarken yarı sömürge haline gelen bir memleketin mensupları olduklarını iliklerine kadar hissetmekteydiler. Memleketin içerisine düştüğü buhrandan her adımda rahatsız olan, Türk vapurlarının köhneliği ile ecnebi vapurlarının temizliğini, Türk mekteplerinin bakımsızlığı ile Rum Mektebinin göz alıcılığını, Türk mahallelerinin perişanlığı ile gayrimüslim mahallelerinin zenginliğini kıyaslayarak büyüyen, Harbiye’de iken Namık Kemal’in Vatan Yahut Silistre, Ziya Paşa’nın Terkib-i Bend, Abdülhak Hamid’in Tarık bin Ziyad adlı eserlerini okuyan Ahmet Bedevi, yaşananları sorgulamaya başladığını hatıralarında ayrıntılı biçimde anlatmaktadır. O, ülke çapında önemli tesislerin ecnebilere veya azınlıklara ait olduğunu belirterek, İstanbul’da Türklere ait temiz bir otelin, bir lokantanın ve başka sahada bilinen ve tanınan milli bir iş yerinin bulunmadığını acı ile ifade etmektedir (Kuran, 2009, s.55).

Harbiye’de duydukları bazı şeylerin görev mahalline gidip de benzerlerine şahit olan genç subayların mevcut yönetime olan güven ve ümitleri tamamen kaybolmaktaydı. Enver Paşa; yetersizliği bir yana bırakılacak olsa bile sırf sakatlığından dolayı emekli edilmesi gerektiği ordu komutanlığı tarafından İstanbul’a yazılan birinin rüşvet ve iltimasla terfi edebildiğini, bu durumun herkese fenalık getirdiğini belirterek şöyle demektedir: “Bu keyfi idare-i mutlaka yerine, bir idare-i meşrûta ikame etmek lazım geldiğine ve bundan başka her teşebbüs(ün) neticesiz kalacağına karar vermişdim.” (Cengiz, 1991, s.50).

Devlet kadrolarının kişilere tahsisi sırasında zadedgân denilen önde gelen ailelerin çocuklarına tanınan avantajlar (Y.A.HUS., 273/119; Y.MTV., 192/51; Y.PRK.MYD., 8/13), bütün subaylar ve öğrenciler arasında tepkiye yol açmaktaydı. Şüphesiz bütün zadedgânı aynı kategoriye koymak ve tamamının iş bilmez, cahil olduğunu söylemek doğru değil. Esasen zadedgân sınıfına mensup olup da normal öğrencilerle okumayı tercih edenler de vardı. Ergin (1977) bu hususta Müşir Arapkirli Şakir Paşa'nın oğlu Cevat Paşa'yı örnek göstererek kendisinin Galatasaray Lisesi'ni bitirdikten sonra diğer öğrencilerle birlikte okuduğunu ve çok iyi bir asker olarak yetiştiğini ifade etmektedir (s.893). Asıl Harbiyelilerin, usulen Harbiye Mektebi'ne gönderilen kayırma ve kollamalarla buradan mezun olan zadedgâna iyi gözle bakmadıkları, onların erkenden terfi etmeleri, askeri bakımdan imtiyazlı ve riskli olmayan görevlerde istihdam edilmeleri, maaşlarını vaktinde ve tam olarak almaları subayların dikkatinden kaçmıyor; yönetime tepkilerine vesile oluyordu. Ancak esasında yönetimi bu yönüyle eleştirenler de benzer şekilde Harbiye'ye veya Tıbbiye'ye kabul edilmişlerdi. İbrahim Temo hatıralarında (1987) babasının dostu olan İbrahim Paşa'nın tavassutu ile “ufak bir imtihan neticesinde” Tıbbiye'ye adım attığını yazmaktadır. (s.7). Normal şartlarda sivil idâdilerden mezun olanların Harbiye Mektebi'ne giriş sınavları Maarif Meclisi tarafından gerçekleştirilmekteydi. (A.MKT.MHM., 461/68, 468/1). Örneğin Ali Fuat (Cebesoy) Saint Joseph Lisesi'ndeki eğitimini tamamladıktan sonra Harbiye Mektebi'ne bu şekilde girmişti (Cebesoy, 1967, s.13).

Kâzım Karabekir Paşa (2011)'nin Harbiye sıralarındayken gözlemlediği bir duruma ilişkin yazdıklarını aktaralım: “Miralay rütbesine kadar zadedgân sınıf arkadaşlarınız vardır. Sınıfın ilerisinde misiniz, bunlara ders öğretmeye mecbur kalırsınız. İçlerinde korkunç şirretleri de vardır. Mülâzım, yüzbaşı rütbesindeki sınıf zâbitları ve muallimler bile bunların şerrinden korkarlar.” (s.32)

Bu türden şahsi veya ailevi ikbal ve geçimlerinin, adeta oligarşik bir yapıyı andıran üst düzey görevlilerin yanlış ve kendi çıkarlarını koruyucu tarzdaki davranışlarından ötürü zarar gördüğünü düşünenler oldukça fazlaydı ki, bundan ötürü haksız oldukları söylenemez.

Sultan Abdülhamid'e karşı duyulan nefret

Harbiye öğrencileri devletin her türlü meselesinden dolayı Sultan Abdülhamid'i sorumlu tutmaktaydılar. Üstelik henüz iktidara yeni geldiği sı-

ralarda patlak veren 1877-1878 Savaşında elde edilen mağlubiyetten de o sorumlu tutulmaktaydı. Hâlbuki padişah ve sınırlı sayıda üst düzey devlet adamı ile kumandanın bu savaşı engellemek için olağanüstü çaba gösterdiği görülmektedir. Savaşı en çok isteyenler ise, Jön Türklerin her zaman hayranlıkla bahsettikleri Midhat Paşa ve arkadaşları idi. Savaş hezimetle sonuçlanınca bütün suç padişahın üzerine atıldı. Sultandan en az bir asırlık çöküş sürecinin hesabı sorulmaktaydı. İdareye muhalif olanların ortak noktası, II. Abdülhamid döneminde yönetimin sıkı merkezîyetçi siyasetine duyulan tepki idi.

Nitekim Halil Paşa (1997), öğrencilik yıllarında okuduğu kitaplar arasında Sultan Abdülhamid'ten Kızıl Sultan, Kanlı Sultan diye bahsedenlerin olduğunu ifade eder. Hatta bir ifadeye çağırılma sırasında durumu gören arkadaşı Şevki'nin hemen Harbiye Mektebi'nin duvarından atlayarak Halil Paşa'nın annesine gidip durumu haber vermesi ve evdeki Meşveret gazeteleri ile bu kitapların yakılmasının sağlanması ile cezadan kurtulduğunu anlatır. Gerçekten de ertesi günü evde yapılan aramada bu sayede hiçbir şey bulunamaz. Şevki adlı bu kişinin yaptığı cesarete çok şey borçlu olduğunu, şayet o bu durumu önlemeseydi kendisiyle yeğeni Enver Paşa'nın cezadan kurtulmalarının mümkün olmadığını ifade etmektedir (s.17). O, "Devlet Abdülhamid'in yönetimi altındaydı. İmparatorluğun her yerindeki, her şeyden kurduğu istihbarat ile zamanında haberdar olabilmek imkânlarına sahip bulunuyordu" demekle (s.7.) birlikte sultandan olağanüstü nefret etmesine ve birtakım muhalif tavır ve davranışlarda bulunmasına rağmen hiçbir zaman ceza almaz.

Enver Paşa da amcası gibi düşünmektedir. Soba başlarında yaptıkları sohbetlerde hükümetin acizliğinden, idarenin özellikle de Sultan Hamid'in fenalığından bahsettiklerini şöyle anlatmaktadır: "Bundan sonra idare-i zalime-i Hamidi'ye karşı zihnimde hâsıl olan intibah, derece-i kemale gelmişti. Bu hain herif, istese, bir anda her şeyi yapar; memleketi bahtiyar eder; etrafındaki alçakları dağıtır; hem memleket, millet bahtiyar olur, hem kendisi, diyordum."(Cengiz, 1991, s.35).

Harbiye öğrencilerinin padişahı nefretleri had safhadaydı. Kulaktan kulağa yayılan dedikodular, doğruluğu araştırılmadan ortaya atılan iddialar nefret duygularını sürekli körüklemekteydi. Karabekir (2011), mezun olup da orduya katılanların "Sultan Hamid'in idaresine karşı daha dolgun bir nefret ve kinle İstanbul'dan ayrılıyorlardı" (s.49) demek suretiyle bu duruma

işaret etmekteydi. Öte yandan Harbiye'yi ilk sıralarda bitirmelerine rağmen bazı muhaliflerin düşüncelerindeki vasatlık dikkat çekmektedir. Enver Paşa, Sultan Abdülhamid'in bir sözüyle, bir emriyle her şeyi güllük gülistanlık yapacağını belirtirken; muhaliflerin onun yerine ya V. Murad gibi akıl hastalığı sebebiyle tahttan uzaklaştırılmış eski padişahı ya da etliye sütlüye karışmayan Mehmet Reşad (1909-1918)'ı tahta çıkarmak istemesi son derece trajik olmalıdır.

Sultan Abdülhamid'den nefret eden kesim elbette sadece Harbiyeliler değildi. Ulemadan kimi kesimler, medrese öğrencileri ve bazı tarikat mensupları da benzer düşüncede idiler (Kara, 1998; Muhyiddin Efendi, 1326). Zamanın İngiliz Büyükelçisi muhalefette yer alanlar arasında, örneğin Paris'te yayınlanan Meşveret gazetesi etrafından toplananlar ile İstanbul'daki medrese talebeleri arasında, hiçbir benzerlik bulunmadığını, bunların ortak noktada nasıl buluştuklarını anlamadığını ifade etmesi boşuna değildi (Hanioglu, 1985, s.216). Sultan'a duyulan nefret her kesimden olan muhaliflerin ortak uzlaşma noktası durumundaydı.

Şahsî veya ailevî mağduriyetler

Harbiye öğrencilerinin mensup oldukları sosyal gruplar bu yıllarda büyük sıkıntılara maruz idi. Genelde Müslüman nüfusun çok zor şartlarda yaşadığını kabul etmek gerekir. Esnafın, çiftçinin hali perişan olduğu gibi devlet görevlerinde bulunanların da maaşlarının düşüklüğü, üstelik zamanında ve tam olarak ödenmemesi idareden genel hoşnutsuzluk, hatta nefret edilmesine sebebiyet vermektedir. Bizzat Serasker Rıza Paşa da maaş, terfi ve tayin işlerini o kadar uğraşmasına rağmen bir türlü yoluna koyamadığını kabul etmekteydi (Rıza Paşa, 1325, s.11-12). Karabekir (2011)'den aktaralım: "Maaş yılda ancak üç dört aylığa inmişti. Haftalık namıyla maaşın dörtte biri ayda, bazen daha uzun zamanda verilirdi. Bütçe açığı ordu ve memurların ve mütekaît ve yetimlerin maaşından kapatılırdı. Fakat mensuplar ve işini uyduranlar maaşlarını kâmilten alırlardı." (s.34).

Özellikle işini yapanlar ifadesi dikkat çekmektedir. Külfetin herkes tarafından adil biçimde paylaşılmaması, bazı insanların bir şekilde yolunu bularak mağduriyetten kurtulmaları, diğerlerinin tepkisine, nefretine ve hatta intikam duygularına kapılmalarına neden olmaktadır. Bunu çok yadırgamak gerekir. Gerçekten de bu yıllarda Bâbîâli bürokrasisinin işleyişi tam anlamıyla devleti çöküşe götürecek nitelikteydi. Sonraları dağa çıkarak II. Meş-

rutiye't'in ilanını tetikleyen Resneli Kolağası Niyazi Bey (1326); mülâzım-ı evvellîğe terfi edildiği ve padişah tarafından on lira ile ödüllendirildiği kendisine bildirilmiş olmasına karşılık, Müşir Kâzım Paşa'nın kendisiyle birlikte gelen ve esirleri alıp ötede beride gezdiren on üç yaşındaki oğlunun iki yüz lira ödül ve iki derece terfi ettirilerek yaverler arasına katıldığını, mabeyne dâhil edileceği yolundaki vaadin reddedildiğini ifade ettikten sonra şahsen devletin kurtuluşundan ve bir inkılâbın meydana gelmesinden ümidini kestiğini belirterek (s.25); şevk ve heyecan ile girdiği okuldan ayrıldığı sıradaki duygularını şöyle ifade etmektedir: "Zâbit üniformasını bahş eden mekteb hey'et-i idaresinin, yani bir sürü casusların, bir sürü ayyâr vatan hainlerinin (Zeki, Rıza, Servet, İsmail paşaların) mühürleriyle musaddak diplomayı alıp çıktığım zaman mektebe, İstanbul'a bir nazar-ı gayz ve nefretle veda ederek çıkmış idim." (s.15).

Harbiye'de öğrenci iken Halil Paşa evine götürdüğü, Cuma Selamlığını daha iyi bir noktadan izlemek için talepte bulunan bir Avusturyalı gazeteci ile onun arkadaşı olup Şehzade Abdülmecid'e yabancı dil dersi veren kişilerden dolayı yeğeni Enver ile birlikte sorguya çekilmişti. Halil Paşa (1997) bu olaydan ötürü ceza almamalarına rağmen yapılan uygulamadan dolayı zaten idareye karşı hissettiği olumsuz düşünceyi iyice perçinleşmişti: "İki gün çektiğimiz işkence ve hiç suçumuz yokken alet olarak kullanılmak istenizimiz, bizleri büyük bir hırsın içine itti. Demek ki herkese aynı şey yapılıyor ve düzmece ifadelerle insanların hayatları ve gelecekleri ile oynanıyordu." (s.17).

Enver Paşa'nın duygu ve düşünceleri paralel idi: "Bundan sonra, Sultan Hamid'in ve etrafındaki alçakların, böyle ehemmiyetsiz hususatı i'zam ederek (abartarak), birçok hanedanı (ocağı) mahv edişleri(ni) ve bununla beraber milleti bir girdab-ı felakete sürükleyişlerini bizzat görüşüm, bende, bunlara karşı fevkalade bir kin uyandırdı." (Cengiz, 1991, s.43).

Bir örneği de Ali Fuat Cebesoy'dan verelim: Babası İsmail Fazıl Paşa'nın kaimmakamlık rütbesinde iken padişah yaveri olduğu, fakat daha sonra beğenilmeyerek iletilen bir jurnal üzerine Erzincan'daki 4. Ordu'ya sürülmesi ve 17 yıl İstanbul dışında görev yapması ailenin padişaha kızgınlığının önemli bir sebebiydi. Cebesoy (1967), babasının saray tarafından mimlendiği için rütbesinin albaylıktan bir türlü yukarıya çıkamadığını hatıralarında aktarmaktadır. (s.17). Ali Fuat Paşa'nın anne tarafından dedesi Mehmet Ali Paşa da 1877-1878 Savaşında bir aralık Rumeli Cephesi başkumandanlığında bu-

lunmuş, savaş sonrasında çıkan anlaşmazlıklar üzerine isyan eden Arnavutlar üzerine gönderilmiş, bu sırada vahşice şehit edilmişti. Aile bu olaydan da padişah sorumlu tutmaktaydı (Kocahanoğlu, 2005, s.8-16). Benzer şekilde Karabekir (1993) de padişahın ve dolayısıyla mevcut idareden nefretinde, bizzat gözlemediği bazı olumsuzlukların yanında babasının memuriyetinde uğradığını belirttiği haksızlıkların rolü olduğunu gizlememekteydi (s.23).

Asılsız haber ve dedikodularla oluşturulan olumsuz ortam

Sultan II. Abdülhamid yönetiminde beklenen amacın zıddı sonuç doğuran politikaların başında sansür uygulamaları gelmektedir. Ülke güvenliği bakımından zaman zaman haklı gerekçelere dayanan basın yasakları, çoğu zaman ne yaptığını bilmeyen bir takım memurların kararıyla her kesimin tepkisine yol açacak boyutlara varmaktaydı. Önemsiz yazım hataları sonucunda gazetelerin kapanması, kitapların toplanması devlete karşı mücadele edenlerin işlerini kolaylaştırmaktaydı. Böylelikle yabancı posta teşkilâtlarının yardımıyla el altından dağıtılan gazete, dergi, risale ve kitaplar zaten her tarafa ulaşabilmekteydi. Harbiye ve Tıbbiye gibi okullarda okuyan öğrencilerin bu tür olaylardan etkilenmemeleri için okullara siyasi içerikli kitap, dergi, gazete sokulması yasaklanmış; bu tür olaylara isimleri karışan kişilerin resimleri de yasaklar arasına sokulmuş idi. Bu tür yayınların imha edilmesi rutin bir uygulama durumundaydı. Ancak bunlarda yer alan iddialar tutarlı biçimde cevaplandırılmayınca gerçek zannedilmekte, tavırlar ve tutumlar ona göre şekillenmekteydi. Nitekim askeri okullarda elden ele dolaşan, gizlice okunan gazetelere, bildirilere göre memleket tamamen mahvolmaktaydı ve bunun sorumlusu da padişah idi. İsmet İnönü, okudukları kitaplardan çok enteresan şeyler öğrendiklerini belirterek “Yeni bilgiler, bizde, memleketin halinin gördüğümüzden daha korkunç olduğu intibasını uyandırıyor” demektedir (Selek, 1997, s.23).

Kâzım Karabekir Paşa (1993) daha sert ifadelerle o dönem öğrencilerinin psikolojisini aktarmaktadır: “Okudukça neler öğreniyordum: Milletin fedakâr ve münevver gençleri çöllere sürülüyormuş, boğuluyor, denize atılıyormuş. Milletin parasını hafiyeler ve saray halkı yiyormuş. Avrupa terakki ederken cahil ve katil padişah milletimizin her türlü terakkisine engel oluyormuş.” (s.22).

Kâzım Karabekir’in anlattıkları hemen her genç Harbiyelinin zihninde şaşmaz doğrular olarak yer almaktaydı. Anlatılanlar ne derece doğru, katil

denilen padişah kimi, nerede öldürtmüş bunlar sorgulanmıyordu. Zamanın şartlarına uygun algı yönetimi ile genç beyinler mevcut idareye karşı doldurulmaktaydı. Gerek Jön Türk / İttihatçı yayınlarda gerekse Avrupa gazetesinde bu çeşit haberler çokça yayınlanmakta ise de, haberlerde öldürülerek denize atılan Harbiye veya Tıbbiye öğrencilerinin isimleri asla yer almamaktaydı. Bilhassa yabancı gazetelerde abartılı, yalan haber ve yazılar hükümet tarafından tekzip edilmeye çalışılmakta ise de bunlar ya gazete sayfalarında yer almamakta veya oldukça geç ve eksik bilgi verilmekteydi (Saydam, 2019).

Sultan II. Abdülhamid'in muhaliflere karşı tavrı şiddet ağırlıklı değil politik ve idarî nitelikli olmaktan ibaretti. İddia edildiği gibi gemi kazanlarında yakılan Harbiyeli veya Tıbbiyeli öğrenci olmadığı gibi ayaklarına taş bağlanarak Sarayburnu'ndan denize atılan da yoktu. Bunları yazıp çizenler tek bir isim vermiyorlardı. Algı yönetimi amacıyla uydurulan dedikodularda yer aldığı şekilde öğrenci kısımları yaptırıldığı iddiası tamamen iftiradan ibaretti. Padişahın siyasî muhaliflerini yakından takip ettirdiği doğrudur. Bu insanların zaaf noktalarını öğrenerek hırslarını veya arzularını tatmin edecek çözümler bulmak için çaba gösterdiği de bilinen bir husustu (Hasırcı, 2016, s.15). Nitekim önde gelen muhaliflerden; Tunalı Hilmi, Madrid orta elçiliği üçüncü kâtipliğine; Abdullah Cevdet Viyana Büyükelçiliği tabipliğine; İshak Sükûfî de Londra'da bir diplomatik doktorluğa tayin edilince Meşrutiyet'i de, ihtilâli de en azından bir süre için terk etmişlerdi (Tepedelenlioğlu, 1960, s.53).

Kendilerini devletin sahibi ve kurtarıcıları olarak görmeleri

Askerî okulların siyasî muhalefet hareketlerinde ön planda yer almalarının bir önemli sebebi de, öğrencilerin mensubu buldukları toplumsal kesimin niteliğinden kaynaklanmaktaydı. Bu önemli okula genellikle orta ve üst düzey ailelerin çocuklarını gönderdiğini görmekteyiz ki, bu kesim hemen daima devlet kurumlarıyla içli – dışlı, birbiriyle bağlantılı, aynı zamanda devletin kaderi üzerinde düşünen, zihin yoran şahsiyetleri içerisinde barındırmaktaydı. Osmanlı Devleti'nin yapısal özellikleri bunu doğal kılmaktaydı. Zira uzun yıllar boyunca aydın / münevver denilen zümre hep devlet bürokrasisi içerisinde yetişmişti. Devleti yöneten veya nasıl yönetilmesi gerektiği konusunda az – çok bilgisi olan kesimler bunlardı. Devletin varlığıyla kendilerini adeta özdeşleştirmiş kesimlerdi. Nüfusun yaklaşık % 80'lerinin köylerde yaşadığı toplumda kırsal kesim kaynaklı ne süreklilik arz eden bir isyan, ne de yenilik talebi söz konusu oldu. Önceki yüzyıllardaki

ıslahat talep ve teklifleri merkezî bürokrasiden geldiği gibi, XIX. yüzyıldaki nispeten daha köklü değişim istekleri de yine bu kesim tarafından dile getirilmekteydi.

Harbiye öğrencileri ise bu hususta kendilerini en etkili dinamik güç kabul etmekteydiler. Osmanlı'nın ihtişamlı asırlarının kurucusu olan orduların yaptıkları gibi devleti düşmanlarından kurtaracak, bu uğurda gerektiğinde canlarını feda edecekleri bir ruh haline sahip idiler. Halil Paşa (1997)'nın şu sözleri söz konusu anlayışı gayet etkili biçimde yansıtmaktadır: “Asırlardır savaştan bir milletin çocukları idik. Hayallerimizde vatansever usta savaşçılar, erkân-ı harpler yaşardı.... Yıllar geçip de erkân-ı harp birinci sınıfa başladığımızda kendimizi onlardan sayıyorduk. Artık bir orduya karşı koyabiliydik, ölünceye kadar insanlarımız ve ülkemiz için savaştan savaşa koşabiliydik.” (s.9).

Bu tavır tipik bir orta sınıf tavrı olarak tanımlanabilir. Zira Osmanlı örneğinde olduğu gibi yüksek tabakaya mensup ailelerin çocukları, aralarında kıymetlileri bulunmakla birlikte, çoğu zaman çıkarıcı, yaşayış bakımından kozmopolit, toplumsal meselelere duyarız kimselerdi. Son dönem Osmanlı edebiyat eserlerinde böylelerine yönelik eleştirilere sıkça rastlanmaktadır. Bundan dolayı Harbiyelilere vatani ancak kendilerinin kurtarabileceği, sadece kendilerinin devleti düşündükleri gibi bir inanç benimsetilmekte, her bakımdan donanımlı olmaları gerektiği anlatılmaktaydı. Okuldaki genç subaylar yeni gelenlere; “Burada zadeğânın ayrıcalıklarını ciddiye almayın, memleketin asıl sahipleri sizlersiniz” şeklinde sözlerle bu anlayışı sistemli bir şekilde telkin etmekteydiler (Mardin, 2006, s.220).

Harbiyeliler (benzer şekilde Askerî Tıbbiyeliler), memleketin içinde bulunduğu siyasi, iktisadî ve sosyal çöküşten, halkın içinde bulunduğu feci şartlardan derin kaygı duymakta, sık sık tartışmakta kendilerince çıkış yolları aramaktaydılar. Ulaştıkları sonuç şu şekilde idi: “Saray nüfuzunun yıkılması, yerine milletin kudreti elinde toplanması, mektep sıralarından beri kafamıza yerleşmişti.” (Halil Paşa, 1997, s.31). Askerî öğrencilere göre ülkeyi selamete götürecek inkılâbî yapabilecek tek güç ordu idi, tek yol silahlı ihtilâl idi. Bundan dolayı Harbiyeliler, gerek eğitim-öğretim süreçlerinde gerekse görev yaparken mevcut yönetime karşı muhalefet hareketlerinde daima en ön saflarda yer aldılar. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin başlangıçtaki sivil karakterine karşılık zaman geçtikçe bu kadroların daha fazla askerî özellikler göstermesinin sebebi budur. Kıtalara giden genç subayların gizli teşkilâtlara

katılmaları, nihayet olayları izah etmekle vakit geçirmek yerine bizzat gelişmelere yön vermek istemeleri kendilerine olan güven ve inançtan kaynaklanmaktaydı.

3. Teşkilatlanma ihtiyacı

Harbiye’de verilen eğitim öğrenciler ve mezun olarak kıtalara gidenler arasında yanlış giden bu süreci durdurmanın gerekliliğine olan inancı pekiştirirken, doğal olarak “birilerinin bir şeyler yapması gerektiği” sonucuna ulaşılmaktaydı. “O birileri kimler olabilir” sorusuna ise “bizden başka kim bir şey yapabilir ki” hükmüne varılmaktaydı. Bu noktada bazı subayların ya da askerî öğrencilerin Avrupa’ya gitmeleri (A.MKT.MHM, 290/36), Avrupa’nın gelişmişliğini öğrenmeleri, Balkanlarda meydana gelen isyanlarda görevli olan subayların daha farklı disiplin anlayışına, daha pratik çözüm bulma heyecanına kavuşmaları, Osmanlı siyaset kültüründe yeni bir modelin doğmasına yol açtı: Teşkilatlanmak. Esasen Şura-yı Ümmet’te yer alan ve harbiye öğrencileri arasında elden ele dolaşan bir yazı şu ifade ile sonuçlanmaktaydı: “Teşkilat ile neşriyat, selamet-i vatan için ilk atılacak hatvedir; dense, sezadır.” (Karabekir, 1993, s.97).

Bir teşkilât kurmak için o dönemde en ideal yer öğrencilerin zorunlu olarak topluca bulunduğu, daha özel nitelikli eğitim yapan askerî okullar idi. Bunun mevcut şartlarda kaçınılmaz bir durum olduğunu sonradan yazdığı eserinde belirten Mehmed Reşid (1909)’in görüşleri şu şekildedir (s.26-27):

“Bu kabilden olarak memleketin düçâr olduğu musibeti, milleti inletmekte ve mahveylemekte hiçbir şeyden çekinmeyen idare-i müstebidenin cinâyetlerini gören, bundan müteessir olan, bu musibeti def’ etmek ve bu cinayetlere mâni olmak arzusunda bulunan adamlar eksik olmuyordu. Mamâfih herkesi istilâ eden havf ve harâs izhâr-ı zamire mâni oluyordu. Fenalığa çâresâz olmak, mezâlîme karşı koymak için fedâ-yı istikbâlden ve hatta fedâ-yı hayattan çekinmemek lâzımdı. Bu fedakârlık olsa olsa henüz mesâib-i gûna gûn ile beli bükülmemiş, gözleri yılmamış gençlerde, bahusus nûr-i ilm ve marifetle dimağları beslenmiş mekâtib-i âliye talebesinde bulunabilirdi.”

1888’den itibaren teşkilatlanma konusunun yaygınlık kazandığı Askerî Tıbbiye’de bilindiği kadarıyla ilk teşebbüs İbrahim Temo’nun öncülüğünde okul arkadaşları olan İshak Sükûti, Abdullah Cevdet, Mehmet Reşit tarafından gerçekleştirildi (1 Mayıs 1305 /13 Mayıs 1889). İlginçtir ki İbrahim Temo, Mehmet Reşit’in “birkaç öğrenci ile ne yapılabilir?” şeklinde tereddüt belirten sorusuna Yunanistan’ın istiklâlini kazandıran Etniki Eteryâ’nın Odesa’lı beş cahil genç tarafından kurulduğunu hatırlatarak şunları söyler:

“Tekâmül etmemiş bu cahil gençler pek az zaman içinde buna, bu büyük emellerine muvaffak oldukları halde, bizim gibi yüksek tahsil görmüş, dünyanın iyisini kötüsünü görüp çıkmış dört tıbbiyeli niçin muvaffak olamamışlar?” (Temo, 1987, s.15). İbrahim Temo ve arkadaşları bundan sonra samimi oldukları kimseleri de cemiyete dahil etmeye çalıştılar. Ancak her zaman işler bekledikleri gibi gitmemekteydi. Nitekim İbrahim Temo arkadaşı Şükürü Kâmil’in babası olan ve o sırada Ohri’de Redif Taburu Kumandanlığı görevinde bulunan Binbaşı Kâmil Bey’e teşebbüslerini anlatmış, kendisini aralarında görmek istediğini söyleyince Binbaşı’dan beklemediği sertlikte bir tepki ile karşılaşmıştı. Binbaşı Kâmil Bey’in şikâyeti üzerine hakkında soruşturma açılmıştı. Bunun üzerine Binbaşı’nın kendisine iftira attığını iddia ederek tutuklanmaktan kurtulmuş ama bu arada kendisi de Kâmil Bey’e iftira atmaktan çekinmemişti (Temo, 1987, s.19-30).

Yazılan hatıralardan anlaşıldığına göre birbirinden bağımsız ve habersiz çok sayıda küçük askerî gruplaşmanın gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Bunlar sonradan cemiyetlere dönüşmüş, nihayetinde hepsi İttihat ve Terakki Cemiyeti ile birleşmişti. İttihat ve Terakki Fırkası’nın sonradan bu dönemlere ait hatıraların yazılmasını yasaklaması sebebiyle ilk oluşumlar hakkında daha fazla bilgi bulunmasa da (Ahmad, 1984, s.23-24; Aydemir, 1972, s.166). kendine güvenen herkesin çevresindekilerle birlikte örgütlenmeye çalıştığını görmekteyiz. Bu çeşit cemiyetlerden birini de Mustafa Kemal kurmuştu. Cemiyetin çekirdek kadrosu Ali Fuat (Cebesoy), Muhittin Baha (Pars), onun ağabeyi olan İsmail Hakkı ve Ömer Naci (Bozkurt) idi. Kurmay sınıfına geçtikten sonra görüşlerini daha etkili biçimde yaymak üzere bir de el yazısı ile hazırladıkları dergi çıkarmaya başlamışlardı (Cebesoy, 1967, s.34).

Ahmet Bedevi (Kuran), memleketinde ve İstanbul’da gördüğü ve bizzat yaşadıklarını sorgulamaya başladıktan sonra “Bu olayları önleyici tedbir ve teşebbüslere girişmek ihtiyacı”nı ruhunda hissettiğini belirtmektedir. O, hatıralarında öğrencilerin nasıl devleti ve milleti kurtarmak amacıyla heyecanlı tartışmalara girdiklerini, öğrendikleri Mason teşkilâtlanma yöntemlerini nasıl tatbik etmeye çalıştıklarını uzun uzun anlatmaktadır. Bu düşüncelerle bazı arkadaşlarıyla birlikte Askerî İhtilâl Cemiyeti’ni kurar. Hakkında pek fazla bilgi bulunmayan, sınırlı bir arkadaş grubu bünyesinde kaldığı anlaşılan bu cemiyet daha sonra Cemiyet-i İnkılâbiye ile işbirliğine girecektir (Kuran, 2009, s.24-31).

Herkesin teşkilâtı gizliydi. Bazen aynı öğrenciye iki farklı gizli cemiyetten üyelik teklifi gelirdi. Zamanla iki taraf da birbirine güvenirlerse teşkilâtlar güç birliği yaparlardı. İtalyan mason teşkilâtı olan ve yüzyılın başında kurulan Carbonari Cemiyeti gibi hücreler halinde örgütlenmek modaydı. Üyeler önce kendi sonra da hücre numarasıyla kodlanırdı. Meselâ yedinci hücrenin beşinci üyesi 5/7 olarak bilinirdi. Yazışmalar şifreli yapılırdı. Ayrıca her üyenin kod adı vardı. Gizlilik en üst düzeyde tutulmaya çalışılmaktaydı. Kuran (2009), konuya ilişkin olarak şu bilgileri aktarmaktadır: “Komite işlerinde her mektebin müstakil bir teşkilâtı vardı... hatta aynı mukaddes emeli taşıyan iki refik-i şefik bile, teşkilâta dâhil olduklarını birbirinden gizli tutuyorlardı. Her hangi bir tehlikeye karşı tahaffuz keyfiyeti suret-i ciddiyede nazarı itibare alınmış ve bu hususta hiçbir müsamahaya cevaz verilmemişti.” (s.52).

Tıbbiyeliler tarafından kurulan cemiyetin ilk zamanlarda çok önemli faaliyeti olmasa da varlığı kulaktan kulağa yayılmaktaydı. Dönemi anlatan bir mektupta bir öğrencinin “Cemiyet nazarımda âdetâ mukaddes gibi bir şeydi.” (Hanioglu, 1985, s.174) diye yazması oldukça dikkat çekici olup yükseköğretim mensuplarının bakışını etkili şekilde tanımlamaktadır. Saray, gizli teşkilâtı ancak üç yıl sonra haber alabildi. Bunun üzerine mektep kumandanı Ali Saip Paşa azledildi ve Harbiye Mektebi kumandanı Zeki Paşa bu işin tahkikine memur edilmiştir (Tepedelenlioğlu, 1960, s.50). Zeki Paşa göreve gelir gelmez dokuzuncu sınıf talebelerinin dolaplarında yaptırdığı genel arama sonucunda özel bir mahkeme kurarak, öğrencileri yargılatmış ve ele geçen delillere dayanarak dokuz öğrencinin okuldan uzaklaştırılmasına ve kalebentlik cezasına çarptırılmasına karar vermiştir. Ancak Saray kararı onaylamadı. Olaylar sıradan bir öğrenci hareketi olarak değerlendirilerek cezaları affedildi (Hanioglu, 1985, s.178).

Gizli cemiyet kurma ve siyasî faaliyetlere katılanların sayısı arttıkça idarenin de tutumu şiddetlenmekteydi. Nitekim 1894 sonlarına gelindiğinde gizli siyasî cemiyet kurma faaliyetlerinden dolayı bazı öğrenciler tutuklanmışlardı. 1895'e gelindiğinde Harbiye'deki teşkilâtların çok kuvvetli olduğu, ancak iki öğrencinin ihbarı ile dolapların arandığını ve zararlı neşriyat bulunan kırk öğrencinin kırk beş gün hapis yattığı rivayet edilmektedir (Karabekir, 1967, s.58). Buna rağmen askerî okullardaki teşkilâtların çalışmalarını hiçbir zaman durmamıştır. 1896-1897'de Topçu Okulu öğrencilerinin % 10-12'sinin cemiyet üyesi olduğu, Harbiye ve Tıbbiye'de ise bu oranın bir hayli yüksekti. Gizli cemiyet çalışmalarını zamanla orta dereceli okullara da yayılmaya başlamıştı. 1895'te cemiyete üye olan birinin daha ortaokul sıralarında iken ya-

sak yayınlardan ve V. Murad'dan söz ettiği görülmektedir. (Ramsaur, 1982, s.35). Yine Mercan İdadisi bu tür okullardan biri olup bu okul askerî okullarla siviller arasında adeta bir köprü işlevi görmekteydi. (Kara, 1996, s.6).

4. Darbe veya suikast projeleri

Muhafif Harbiye öğrencilerinin gözünde yapılacak hareket tarzı belliydi: Meşrutiyeti ilan etmek. Bunun önünde duran en büyük engel de padişah-tı, öyleyse onu da devirmek gerekir. Bunun için yapılacak olan da esasında onlara göre belliydi: Ya bir askerî darbe ile ya da suikast ile amaca ulaşmak. Esasında bu amaca yönelik olarak sivil ve askerî bürokrasi içerisinde de çalışmalar vardı. Düşünülen suikast girişimleri arasında Taksim kışlasındaki toplarla Yıldız'ı bombalamak ya da Abdülhamid'in arabası geçerken Unkapanı veya Karaköy (Galata) Köprüsü'nü havaya uçurmak gibi planlar da vardı. Ancak bu planlar toplantıya katılanların çoğunluğu tarafından mübarek günde padişahın öldürülmesi ve birçok masum insanın hayatını kaybetmesi dikkate alınarak uygun bulunmamıştı (Tansu, 2011, s.27). Hükümet bir suikast veya darbe teşebbüsünün olabileceğinin öteden beri farkındaydı. Bu yüzden devlet kurumlarında, orduda, mekteplerde olup biteni anında öğrenmeye yönelik tertibat almaktaydı. Nitekim okullardaki bazı hocalar ve öğrenciler bu tür eylemlere karşı olduklarından veya ikbal beklentileriyle öğrendikleri bilgileri idareye zamanında iletmekteydiler (Y.EE, 15/41).

Muhafiflerin odaklandığı nokta hükümeti zor duruma düşürmek idi. Nitekim 30 Eylül 1895 yılında Ermeni Hınçak teşkilâtının organize ettiği ve İstanbul'da vahim olaylara sebebiyet veren Bâbîâli Baskını sırasında bazı Ermenilerin saldırıya uğradığını gören hükümetin Müslüman halkın galeyana gelmesini önleyici tedbirler almasına rağmen (A.MKT.MHM, 609/4) İbrahim Temo (1987); "Bu hallerin hükümetin vaziyet ve âkıbeti için fena olacağını düşünerek bir Türk ve Müslüman nümayişi yapmağa karar verdiği"ni hatıralarında yazmaktadır (s.41). Bu düşünce ile Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti imzasıyla basılıp dağıtılan bildiride Ermenilerin yaptıkları sadece teessüfle karşılanırken; "Biz bugün Ermenileri tedibe çalışacağımıza idaresizliğin, zulüm ve istibdâdın merkezi olan Bâbîâli'yi Şeyhülislâm kapısı, Yıldız'ı basarak bu daireleri müstebidlerin başına yıkalım" denilmekteydi (Temo, 1987, s.42). Bildirinin dili ve içeriği muhafif öğrencilerin bütün dikkatini Padişah'a ve idarenin diğer mensuplarına yönelttiğini göstermektedir.

Saray çevresinde heyecan uyandıran bu teşebbüsten sonra yapılan ihbarları değerlendiren idare siyasî faaliyetlerinden dolayı otuz dört önde gelen cemiyet üyesini tutukladı ki, büyük çoğunluğu öğrencilerden ve subaylardan oluşmaktaydı. Bunlar arasında bürokrasiden birkaç kişi de vardı (Hanioglu, 1985, s.399-419). Soruşturma neticesinde cemiyetle ilişkisi tespit edilen bazı Harbiye öğrencileri de Anadolu'nun muhtelif yerlerine sürgün edilmişti (Y.PRK.TKM, 331/95). Hükümet olayları gizletmeye çalışmış ise de başarılı olamamıştı. Nitekim İstanbul'dan Alman gazetelerine gönderilen 25 Haziran 1895 tarihli bir telgrafta Harbiye mektebinde meydana gelen olaylar dolayısıyla 30 talebenin tevkif edildiği ve okulun kapatılarak yakında Anadolu sahiline nakledileceği anlatılmaktaydı (HR.SYS, 31/60). Hükümet tarafından Londra, Atina, Viyana, Petersburg ve Bükreş gibi merkezlerde basılan gazetelerdeki konuya ilişkin haberlerin tekzip edilmesi için Osmanlı Büyükelçiliklerine tebligatta bulunulmuş, ayrıca bu gazetelerin ülkeye girişi yasaklanmıştı (HR.SYS, 32/9, 219/7; Y.A.HUS, 331/39, 331/55, 331/79, 331/95, 332/30, 332/72, 332/102).

Bu mesele ile ilgili olarak Almanya'da yayımlanan Kolonya (Cologne ?) gazetesinin Sofya muhabiri tarafından yazılan ve gazetenin 27 Haziran 1895 tarihli nüshasında yer alan mektup ilgi çekici ek bilgileri de içermektedir. Haber metni Berlin Büyükelçiliği tarafından Hariciye Nezareti'ne gönderilmiş, yazının tercümesi 3 Temmuz 1895 tarihinde yetkililere sunulmuştur. Mektupta İstanbul'da dinî ve millî fikirlere hizmet eden çeşitli halk sınıfları bulunduğu, son zamanlarda sosyalist fikirlere bağlı bir sınıfın da varlık gösterdiğini, İslâm adetlerinin yürürlükte olduğu şark memleketlerinde de nihayet insanlık dünyasının faydalandığı fikirlerin yer tutmaya başladığı belirtilerek Bâbiâli'de, sefaretlerde, askerler arasında ve mekteplerde bu gibi fikirlere sahip Genç Türklerin olduğu ifade edilmektedir. Mektubun devamında; Genç Türklerden her ne kadar korku ve endişe duyulmakta ise de, bunlar arasında itidal sahibi pek çok kimsenin olduğu, memleketin medeniyet yolunda ilerlemesini istedikleri, fakat bunun yüksek bir makamdan baskı gelmedikçe mümkün olamayacağını da kabul ettikleri belirtilmektedir. Dost meclisinde yapılan bir tenkidin abartılı bir değerlendirme ile tutuklamaya sebebiyet verdiği görüşü dile getirilerek şu ifadelerle yazı sona ermektedir (HR.SYS, 31/68):

“İşte isyan ve ittifak süsü verilen ahvâl hep bu gibi mütâlaât beyânından ibarettir. Mekteb-i Harbiye meselesi dahi bundan başka bir şey değildir. Genç talebeden bazıları hükümetin ahvâlini tenkit ve muâheze etmeleri

üzerine derhal buna bir fesâd rengi verilmiş ve keyfiyet saray-ı hümâyûnda telâşa-ı azîmeye mucib olmuştur. Tahkîkâta birçok talebenin tevkifiyle başlanmıştır. Hâlbuki helva ve ekmek kadayını her şeyden ziyade seven bu çocukların maksadları(nın) öyle Yeniçeri zamanını îade (etmek) olmadığına hiç şüphe yoktur.”

Bu değerlendirmede haklılık payı olsa bile padişahın devrilmesi, bunun da askerî güçle sağlanması yolundaki girişimler hiç eksik olmamıştır. Bâbîâli'nin elindeki yetkilerin çoğunlukla Yıldız Sarayı tarafından kullanılması sebebiyle 1876 darbesi gibi bir yöntem artık mümkün görünmeyince doğrudan askerlerin darbe yapması eğilimi gittikçe daha fazla güç kazanmıştı. Nitekim Ağustos 1896'da böyle bir planın hazırlandığı görülmektedir. Plana göre Birinci Fırka Kumandanı Kâzım Paşa gibi bazı mühim şahsiyetlerin desteğiyle II. Abdülhamid derhal tahttan indirilecek ve yerine V. Murad veya Veliâht Mehmed Reşad geçirilecekti. Ancak İttihatçıların planları tutmamış, hükümet plan tatbika konulmadan ayrıntıları öğrenmiş ve tertipçileri yakalamayı başarmıştı (Danişmend, 1955, s.357).

Özellikle suikast yoluyla padişahı kurtulma düşüncesinin bazı küçük gruplara daha cazip geldiği anlaşılmaktadır. Nitekim bazı Tıbbiye öğrencileri oldukça uçuk bir plan hazırlamışlardı. Okulun bir köşesinde elektrik cihazı yaparak enerji elde ettikten sonra bu enerjiyi herhangi nakledici bir zincire bağlayıp zinciri de Ramazan'ın on beşinde Hırka-i şerif ziyaretine giden Abdülhamid'in arabasının üstüne atmayı planlamışlardı. Plana dair bilgi saraya ulaşmada gecikmedi. Fakat Mabeyn Başkâtibi Tahsin Paşa (1931), Padişah'ın bunu pek ciddiye almadığını, hatta özellikle Tıbbiye Mektebi'nin önünden geçildiğini, on dakika kadar konvoyun “jurnalde belirtilen hedef noktasının tam ortasında” bekletildiğini yazmaktadır (s.126-127).

Yine idareyi devirmeye yönelik biraz daha kapsamlı bir darbe planının 1897'de gerçekleştirilmeye çalışıldığını görmekteyiz. Harbiye Mektebi'nde Fransızca öğretmeni iken muhalif fikirleri sebebiyle Rodos'a sürgüne gönderilen ancak oradan Avrupa'ya kaçmayı başaran Çürüksulu Ahmet Bey'in telkinleriyle bir plan oluşturulmuştu. Mahir Said, Giritli Abdülhalim gibi bazı talebeler Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde oynadıkları roller sebebiyle isimlerine atfen Süleyman Paşa ve Hüseyin Avni Paşa adlı komiteleri kurarak Yıldız Sarayı'na karşı büyük bir gösteri düzenlenmesini ve Askerî Mektepler Nazırı Zeki Paşa'nın öldürülmesini kararlaştırdılar. Sonradan gruptan birinin suikast planına dair yaptığı ihbar üzerine Harbiye ve Tıbbiye mektebinden önemli sayıda öğrenci tutuklandı. Reşit Paşa başkanlığında 1897 Haziran'ında kurulan mahkemece yürütülen uzun süreli tahkikat

sonucunda, başta gizli cemiyetin kurucularından Doktor Abdullah Cevdet Bey ile dağıtılan beyannameleri hazırlayanlardan Eczacı Mülâzımı Mustafa Efendi olmak üzere merkezin hemen bütün önemli üyeleri 27 Ağustos 1313 (8 Eylül 1897)'de Şeref vapuruyla Trablusgarp'a sürgüne yollandı (Ağababa, 2007; Danişmend, 1955, s.357).

Yönetim bu olayı gizli tutmağa çalıştıysa da, olay Avrupa basınına yansdı. Bu gerçekten önemli bir gelişmeydi. Çünkü Harbiye gibi bir okulda doksan bir tanesi yakalanan taraftara sahip bulunmak küçümsenemeyecek bir başarıydı. Yabancı basında olayların çok büyük boyutlu olduğu ve toplam 900 kişinin tutuklandığına dair haberler çıkmıştı. Hükümet ise haberlerin gerçeği yansıtmadığını ilan ederek yazılanları tekzip etmekteydi (Hanioğlu, 1985, s.186). Sultan, öğrencilerin herhangi bir harekete girişebileceklerine ihtimal vermemekle birlikte, onları bir araç olarak kullanabilecek Saray darbecilerinin işleri hızlandırdığı kanaatine varmıştı.

Harbiye Mektebi'nden siyasete karışanların ve durumlarının öğrenilmemesinden şüphe edenlerin firar etmelerinde meydana gelen artış üzerine disiplin ve ceza hükümlerinin sıkılaştırıldığı görülmektedir. Harbiye öğrencisi iken firar edenler yakalandıklarında önceleri okuldan atılarak nefer statüsünde orduya sevk edilmekteydi. Ancak Süreyya adlı birinin sorgulaması neticesinde Birinci Divân-ı Harp tarafından bu yolda verilen karar üzerine kurumlar arasındaki yazışmalar sonucunda yeni bir tavır geliştirildi. Buna dair Umumî Askerî Teftiş Komisyonu'nun 19 Eylül 1904 mazbatasında; devletin sunduğu nimetleri inkâr ederek, refah diyarı olan ülkeyi terk edip "Avrupa'ya firar zilletini irtikâb eden bu makule bî-din ve bî hamiyet kesânın" mukaddes bir meslek olan askerliğe dâhil edilmelerinin diğer askerlerin de ahlâkını bozacaktır denilerek yeni ceza nizamnamesi hazırlandı. Önemi dolayısıyla nizamnâme hükümlerine aşağıda aynen yer verilmiştir (Y.PRK. KOM, 13/73):

"Mekâtib-i askerîye-i şâhâneleri şâkirdânından memâlik-i ecnebiyeye firar edenler haklarında olunacak muamele-i cezâiyeye dair mevâdd-ı mahsûsa-i nizâmîyedir.

Birinci madde-Memâlik-i ecnebiyeye firâr edip bi'l-vâsita der-dest olunan mekâtib-i askerîye-i şâhâneleri şâkirdânı üç sene pranga-bend ve fi-mâ'ba'd hidemât-ı devlet-i aliyede bulunmamak üzere silk-i askeriyeden tard ile beraber beş seneden on seneye kadar zâbıta nezâreti altında bulundurulur.

İkinci madde-Memâlik-i ecnebiyeye firâr eder iken esnâ-yı râhda der-dest edilen mekâtib-i askerîye-i şâhâneleri şâkirdânı iki sene pranga-bend ve kezâ-

lik hidemât-ı devlet-i aliyyede bulunmamak üzere silk-i askeriyeden tard ile beraber üç seneden beş seneye kadar zâbta nezâreti altında bulundurulur.

Üçüncü madde-Memâlik-i ecnebiyeye firâr edip nâdimen avdet eden mekâtib-i askeriyeye şâkirdânı üç aydan altı aya kadar pranga-bend ve silk-i askeriyeden tard ile beraber üç seneden ekall olmamak üzere zâbta nezâreti altında bulundurulur.

Dördüncü madde-Mevâdd-ı sâlifede gösterilen firâriyelerden sıfât-ı tâbiyyet ve şîâr-ı hâmiyet ve sadâkate münâfi olarak saltanat-ı seniye aleyhinde teşebbüsât ve neşriyât-ı leimânede bulunmuş olan mekâtib-i askeriyeye-i şâhâneleri şâkirdânı cürmleri mülkiye cezâ kanunnâme-i hümâyûnun birinci ve ikinci fâsıllarında mevâdd-ı mahsûsunda tadâd olunan ef'âl-i cinâiyenin kangısına muâdil ise anın hakkında müretteb mücâzâtın hadd-ı azâmîsi hükm ve icrâ olunur.

Beşinci madde-İşbu cezâlar mülkiye hapishânelerinde icrâ olunur.”

Ağırlaştırılmış cezalar Harbiye'deki muhalif öğrencilerin faaliyetlerini durduramadı. Nitekim bu öğrencilerden biri olan Ahmet Bedevi, padişaha bir suikast düzenlemek için Cuma Selamlığında bizzat keşif yaptığını, sonraki hafta arkadaşı Rıza'nın (Kırşehir), padişaha istida sunmak bahanesiyle işi halletmeyi planladığını, hatta Rıza'nın istidası sebebiyle padişahın Şeyhülislam Cemaleddin Efendi ile meşgul olmasından dolayı dışarıya çıkmakta geciktiğini ve Ermenilerce 1905'te düzenlenen meşhur suikastın da bundan dolayı başarısız olduğunu aktarmaktadır. Ermeniler tarafından düzenlenen suikastın başarısız olmasının, bazı arkadaşlarının maneviyatını sarstığını ifade etmesi ise dikkat çekmektedir (Kuran, 2009, s.39-40). Yazar, Meşrutiyet'in ilanına az bir zaman kala Harbiye Mektebi'ne Şûrâ-yı Ümmet gazetesini soktuğu gerekçesiyle okuldan uzaklaştırılmış idi (Y. MTV, 311/94).

Sonuç

Harbiyelilerin de içinde bulunduğu grubun görüşleri şöylece özetlenebilir: Ülke kötü yönetilmekteydi, devletin çöktüğe doğru gidişi söz konusuydu. Sultan Abdülhamid kötü yönetimin baş sorumlusuydu. Sorunların çözümü için öncelikle Padişah suikast, askerî darbe, görevden çekilme gibi bir sebeple devletin başından uzaklaştırılmalı ve Meşrutiyet ilan edilmeliydi. Buna karşılık iktidar yanlıları Padişaha karşı yapılan eleştirileri haksız olarak nitelendirdikten başka; Osmanlı halkının henüz Meşrutî yönetimin uygulanmasını sağlayacak seviyeye gelmediğini, İslâm ile yönetilen Osmanlı Devleti'nde Avrupa devletlerinin siyasetinin uygulanmasının doğru olmayacağını, 1876 yılında yürürlüğe sokulan Meşrutiyet'in memleketi felâkete sürüklediğini anlatmaktaydılar.

Taraflar arasındaki siyasî mücadele nihayetinde çeşitli yabancı güç odaklarının da desteğiyle Meşrutiyet'in ilanı ve akabinde Sultan Abdülhamid'in tahttan uzaklaştırılması ile sonuçlandı. Yeni düzende genç ve idealist Harbiye öğrencilerinin temel beklentileri gerçekleşmiş ise de ülkenin iç ve dış sorunları daha da ağırlaşmış, nihayetinde Osmanlı Devleti'nin tarihten silinmesine yol açan bir neticeye varmıştı. Şüphesiz okul sıralarında birkaç şiir ve birkaç gazete ya da dergi yazısı okuyan Harbiyelilerin beklentileri, hayalleri bu değildi. Bununla birlikte devletin bir asırdan fazla zamandan beri biriken problemlerini sadece Padişah'ın kişiliğine bağlamak hatalı olduğu gibi bütün sıkıntıların çözümünü de adeta sihirli ve efsanevi anlamlar yüklenen Meşrutiyet idaresinden beklemek yeterli ve tutarlı değildi. Siyasî, idarî, malî ve kültürel boyutları çok derin ve kapsamlı olan devletin ve toplumun meselelerinin çözümü de zaten söylendiği kadar kolay olamazdı.

Padişahın güvenliği sağlamak için orduya önem vermesi, ordunun ise ülkeyi kurtarmak için padişahı devirmek istemesi oldukça ilginç bir durum idi. Bir başka deyişle, genç Harbiyelilerin devlet başkanını bu derece sorgulayacak tarzda yetişmiş olmaları da bizzat o devlet başkanının başarısı sayılırdı. Yetersizliklerin eleştirilmesi, daha iyi şeylerin daha hızlı yapılmasının talep edilmesi gerekirken ölçüsüz nefret söyleminin geliştirilmesi Harbiyelileri de devlet ve millet için düşündükleri hedeflere ulaştırmadı. Devletin hızla dağılmasında bu yapılanların etkili biçimde rol oynadığı da inkâr edilemez.

EXTENDED ABSTRACT

After the lifting of the Janissary Corps, the country was ruled by civilian bureaucrats for about half a century. However, from the 1870s onwards, we can see that military effect began to reappear. As a matter of fact, Sultan Abdulaziz was removed from the administration with the civil-military cooperation. Then he was brutally murdered (1876).

The life of the constitutional administration which created after this coup was short-lived. After the War of 1877-1878, Sultan Abdulhamid II temporarily closed parliament and the elections were not made again. The reaction from the civilian and military bureaucracy to this was not delayed. Many attempts have been made to make Murad V, who was previously sultan, the head of state again, but failed. Because, Sultan Abdulhamid and his men were predicting for such attempts and were preparing for it.

Military schools were among the first institutions where the political opposition movement had the strongest living space. These schools were almost the best educational institutions of the period. In these years, it was seen that students from military schools were closely related to politics. They especially admired the views of reformers such as Namik Kemal and Ziya Pasha. Although prohibited, the writings of such dissidents could be circulated from the student to the student at school.

It is not surprising that Military Academy students are closely related to politics. Because, most of them were from the middle - upper level of the society. Some researchers write that those who lead the opposition are from rural and lower classes of society. However, it is seen not like that in our research. In order to clarify the subject, the registry of the students who entered the Military Academy in 1896 were examined.

According to the information in the registry, 178 of 295 students, who started the first class of the Military Academy in 1896, was from Istanbul, or 60.3% in other words. Cities with the highest number of students after Istanbul: Trabzon (13), Ankara (10), San'a (10), Kastamonu (5), Girit (5), Amasya (4) and Trablus (4). It is understood that 1-3 students from other cities and provinces first entered Military Academy after studying at Military High School. According to the records, it is understood that a significant number of the students living outside of Istanbul were stay with a relative such as older brother or uncle living in Istanbul. Of the 295 students, 26 were divided into cavalry and 4 to artillery. Their age was generally between 16-19.

In the records, there were 263 students whose fathers' profession was written. The father of 129 from these students was working in various levels in various government offices. The father of 54 students was on a military mission. The father of 80 students consisted of civilians working in tradesmen / merchants / miscellaneous businesses. In other words, 69.6% of the students in Military Academy were from families working in state institutions. Considering that a significant portion of the children of the tradesmen stayed in Istanbul with their relatives such as pasha, civil servant, the older brother or uncle who were in the military service, we can say much higher than the number of students related with the state.

The data revealed that the overwhelming majority of the students in the Military Academy came from Istanbul and at least of middle - upper class families, but they are not from the lower class and the provinces. Because of these characteristics, it can be said that they have some knowledge about the problems of the country and society. They were not foreign to social problems and were sensitive to the internal and external problems faced by the state.

In the period we examined, the political opposition movements had reached a level that could no longer be hidden in high-grade military schools. Ten years later, those who were influential in the renewed of the Constitutionalism military methods were students in the Military Academy in years of 1890s. After ten years, they carried out the military coup with the political thoughts that they had created in secret meetings which made behind the stacks of wood and at the side of the stove. According to them, the state was mismanaged. Debts, heavy taxes, income imbalance, backwardness in science and technology, management problems, lost lands were caused by wrong management. The winning wars were lost because of the wrong diplomacy on the table (for example: the 1897 Greek War).

Military school students were seeing Sultan Abdulhamid as responsible for all this bad process. They believed that everything had gone bad because of him. They preferred to read the books that to reference as the "bloody sultan" or the "red sultan" about him. They blamed the Sultan because themselves and their families were subjected to some wrong practices. There was only one way they believed: The killing or the overthrow of the Sultan, Murat V or Crown Prince Mehmed Reşad's Fulfillment. With the re-enactment of constitutionalism, they had great beliefs that all problems would be solved.

The students of the military school turned to secret organizations to realize the purpose they believed.

Various secret organizations have been established. Which was the most important of them, Ottoman Union Association (İttihad-ı Osmani Cemiyeti) was founded by students of military medical Ibrahim Temo, Ishak Sukru, Abdullah Cevdet and Mehmet Resit (13 Mayıs 1889). It was being fashionable for small groups of friends to form an association. Mustafa Kemal had established one of these associations too. The core staff of the association were Ali Fuat (Cebesoy), Muhittin Baha (Pars), Ismail Hakki and Omer Naci (Bozkurt). Ahmet Bedevi (Kuran) also founded the Military Revolution Society with some of his friends.

With the rise of such revolutionary structures, school management has increasingly adopted strict disciplinary rules. It was tried to prevent the students were supplied prohibited books, magazines, poetry and pictures. However, despite some punishment, the administration was not very successful in this.

It was seen that Military Academy students made plans to kill or dethrone Sultan Abdulhamid from time to time. For example, bombing the Yildiz Palace where the sultan lives, blowing Unkapanior Galata Bridge at the time of his passing. However, these plans were rendered ineffective by either one of them or a teacher's notification.

Outside the school too, there was a strong opposition to the administration of Abdulhamid. It is known that they are supported by the European public. When they are in Military Academy, the people who talk about saving the homeland during the breaks or holiday times, began to make propaganda of their political views more comfortable after being put into service in military units. Now there were soldiers and officers in their orders. It was more difficult to control them now. They rebelled in 1908, taking advantage of this situation. Sultan Abdulhamid accepted their demands and reenacted the constitutionalism. A year later, he lost his throne.

In the new order, the basic expectations of the military students who were young and idealistic have been realized. However, the internal and external problems of the country have become more serious, in the end, a result that caused the Ottoman State to be erased from history has emerged. Surely, the dreams and expectations of the Military students who read a few poems and

a few newspapers or magazines at school were not this. Substantially, it was wrong to link the state's problems that have accumulated since more than a century only to the Sultan's personality and it was not sufficient and consistent to wait the solution of all problems from the Constitutionalism which attributed the magical and legendary meanings. In fact, the resolution of the problems of the state and society, whose political, administrative, financial and cultural dimensions were so profound and comprehensive, could not be as easy as it was said.

While the Sultan gave importance to the army for provide security, it was very interesting that the army wanted to overthrow the Sultan in order to save the country. In other words, it was the success of the sultan to teach young people that they could even question the head of state. While the inadequacies were criticized, the military students could not reach the goals they thought for the state and nation because of the unconscious hate speech. On the other hand, it cannot be denied that these acts played an effective role in the rapid dissolution of the state.

KAYNAKÇA

Arşiv belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri

Hariciye Nezâreti Siyasi Kısım Belgeleri (HR.SYS.), 31/60, 31/68, 32/9, 219/7.

Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A. MKT. MHM), 290/36, 461/68, 468/1, 609/A.

Maarif Nezâreti Mektubi Kalemi (MF.MKT), 49/151.

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y. A. HUS.), 273/119, 281/107, 331/39, 331/55, 331/55, 332/30, 331/79, 331/95, 332/102, 332/72.

Yıldız Esas Evrakı (Y. EE), 15/41.

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV), 130/88, 46/16, 137/68, 192/51.

Yıldız Perakende Evrakı Yaverân ve Maiyyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiye Dairesi (Y.PRK.MYD), 8/13, 10/60.

Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu

Mekteb-i İdâdi-i Harbî-i Şâhâne Künye Defteri, Numara: 06 Mil Yz C 7 (www.yazmalar.gov.tr erişim tarihi: 15.02.2019).

Kitap ve makaleler

Ağababa, A. F. (2007). *Şeref Kurbanları*. İstanbul: Çatı Yayınları.

Ahmad, F. (1984). *İttihat ve Terakki (1908-1914)*. Çev.: Nuran Yavuz. İstanbul: Kaynak Yayınları.

Ahmet Niyazi. (1326). *Hatırat-ı Niyazi Yahut Tarihçe-i İnkılâb-ı Kebir-i Osmaniden Bir Sahife*. İstanbul: Sabah Matbaası.

Akşin, S. (1987). *Jön Türkler ve İttihat Terakki*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Aydemir, Ş. S. (1972). *Enver Paşa*. Cilt 1. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Cebesoy, A. F. (1967). *Sınıf Arkadaşım Atatürk*. İstanbul: Baha Matbaası.

Cengiz, H. E. (Haz.). (1991). *Enver Paşa'nın Anıları 1881-1908*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Cevdet Paşa. (1986). *Tezâkir, 40-Tetimme*. Yay.: Cavid Baysun. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Danişmend, İ. H. (1955). *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*. Cilt IV. İstanbul: Türkiye Yayınevi.

Ergin, O. (1977). *Türkiye Maarif Tarihi*, Cilt III-IV. İstanbul: Eser Matbaası.

Güler, A. ve Akgül, S. (1999). *Türk Tarihinde Harbiye*. Ankara Kara Harp Okulu Basımevi.

Halil Paşa. (1997). *İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş*. Haz. Taylan Sorgun. İstanbul: Kamer Yayınları.

Hanioğlu, Ş. (1985). *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Hasırcı, M. (2016). *II. Abdülhamid'in Şifre Kâtibi Mehmet Selahattin Efendi'nin Anıları & İttihat ve Terakki'nin Cinayetleri*. İstanbul: Parola Yayınları.

Kansu, A. (2017). *1908 Devrimi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Kara, İ. (1998). Ulema-Siyaset ilişkilerine dair önemli bir metin Muhalefet yapmak / Muhalefete katılmak. *Divân - Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 3/4, s.1-25.
- Karabekir, K. (1993). *İttihat ve Terakki Cemiyeti (1896-1909)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Karal, E. Z. (1996). *Osmanlı Tarihi*. Cilt IX. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996.
- Kocahanoğlu, O. S. (2005). *Ali Fuat Cebesoy'un Arşivinden Askeri ve Siyasi Belgeler*. İstanbul: Temel Yayınları.
- Kuran, A. B. (2009). *Harbiye Mektebinde Hürriyet Mücadelesi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Kurtcephe, İ. ve Balcıoğlu, M. (1991). *Kara Harp Okulu Tarihi*. Ankara: Kara Harp Okulu Basımevi.
- Mardin, Ş. (2006). *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2012). *Din ve İdeoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Muhyiddin Efendi. (1326). *Hürriyet Mücadeleleri yahud Fırak ve Menfa Hatıraları*. Dersaadet: Selanik Matbaası.
- Özcan, A. (1997). Harbiye, *DİA*, Cilt XVI, İstanbul: İSAM Yayınları. s.115-119.
- Ramsaur, E. E. (1982). *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli*. Çev. Nuran Yavuz. İstanbul: Sander Yayınları.
- Rıza Paşa. (1325). *Hülâsa-i Hatırat*. İstanbul: Matbaa-i Askeriye.
- Saydam, A. (2019). Osmanlı Hükümeti ve Yabancı Kaynaklı Muzır Yayınlar. *Akademik Bakış*, 71, s.251-264.
- Selek, S. (Haz.). *İsmet İnönü'nün Hatıraları. Genç Subaylık Yılları, 1884-1918*. İstanbul: Yenigün Haber Ajansı.
- Tahsin Paşa (1931), *Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları*. İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kütüphanesi.
- Tansu, S. N. (2011). *İki Devrin Perde Arkası*. İstanbul: İlgü Kültür Sanat Yayıncılık.
- Temo, İ. (1987). *İttihat ve Terakki Amları*. İstanbul: Arba yayınları.
- Tepedelenlioğlu, N. N. (1960). *İlan-ı Hürriyet ve II. Abdülhamid Han*. İstanbul: Yeni Matbaa.